

Dorota Mroczkowska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

STATUS POLSKIEJ SOCJOLOGII CZASU WOLNEGO. REFLEKSJA NA TLE DYLEMATÓW I WYZWAŃ SUBDYSCYPLINY

Tekst odnosi się do analizy i refleksji nad obecnym stanem polskiej socjologii czasu wolnego. Jest też jedną z nielicznych na polskim gruncie prób dociekań powodów znikania polskiej socjologii czasu wolnego z przestrzeni socjologicznych doświadczeń: od lat mamy do czynienia raczej z podejmowaniem wątków, tematów czy problemów czasu wolnego w ramach różnych subdyscyplin niż z socjologią czasu wolnego jako taką. Kontekstem rozważań dla lokalnych dylematów są przeobrażenia zachodnioeuropejskiej socjologii czasu wolnego. Zakończenie tekstu jest próbą nakreślenia takiej perspektywy analiz problematyki, która uwzględniając subiektywność doświadczeniową czasu wolnego, pozwala widzieć różnorodność form, stylów i sposobów doświadczania oraz uwikłanie w zmienny kontekst społeczny.

Słowa kluczowe: globalizacja; refleksyjność; socjologia czasu wolnego; doświadczanie czasu wolnego; kryzys subdyscypliny

The Status of Polish Sociology of Leisure. Reflection on the Dilemmas and Challenges of the Subdiscipline

The text analyses and reflects on the current state of Polish sociology of leisure. It aims at establishing the reasons why sociology of leisure in Poland ‘fades away’ from the realm of sociological explorations. For many years now, the themes, topics, or issues related to leisure have been addressed within various subdisciplines rather than through the sociology of leisure itself, which we read as a manifestation of the latter’s decline. In this article, the transformation of Western European sociology of leisure forms the context for examining the dilemmas faced by its Polish counterpart. The final section of the article outlines an analytical perspective for the sociology of leisure that considers the subjectivity of experience and allows to recognize the diverse forms, styles, and ways of experiencing leisure as well as its entanglement in the changing social context.

Key words: globalisation; reflexivity; sociology of leisure; subdiscipline crisis; experiencing leisure

Wydział Socjologii Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, drmrocz@amu.edu.pl, ORCID 0000-0003-4410-0276.

Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

Wprowadzenie

Debata nad czasem wolnym kształtowana jest dziś w szczególnych, pełnych sprzeczności warunkach, ponieważ dążeniom jednostki do spójności, odkrywania autentycznej wolności, kontemplacji czy do samorozwoju towarzyszy szereg zjawisk destabilizujących związanych z jej funkcjonowaniem w ponowoczesności. Procesy globalizacyjne, szybki rozwój nowych technologii, przyspieszenie życia skutkują decentralizacją i fragmentaryzują doświadczenie, pod znakiem zapytania stawiając pytania o to, czym jest współcześnie czas wolny, jak go rozumieć i badać. Tradycyjne przedstawianie czasu wolnego jako czasu poza pracą nie oddaje w pełni obecnej rzeczywistości, gdzie czas pracy i czas wolny na skutek m.in. elastycznych godzin pracy czy technologii ulegają zacieraaniu (por. Tarkowska i in., 1998; Pavelka, 2000). Pojawiają się wątpliwości co do tego, czy mamy do czynienia ze zjawiskiem odrębnym od innych aspektów rzeczywistości. Dyspozycyjność i nienormowany czas pracy powodują, że coraz trudniej zorganizować i ustalić sobie godziny wolne, co stało się w szczególności trudne dla osób pracujących w trybie zmianowym. Coraz częściej też obcujemy z sytuacjami, kiedy jednostki wykonują równocześnie dwie i więcej aktywności (ang. *multitasking*), łącząc pracę z czasem wolnym czy rozrywką, np. słuchając radia podczas jazdy samochodem, gotując obiad, odbierając prywatne maile czy SMS-y. Czas wolny nie jest również utożsamiany z określonym miejscem przeznaczonym na jego spędzanie czy daną czynnością wykonywaną w jego ramach, ale stanowi aktywność doświadczaną i negocjowaną w ramach codziennych działań poprzez wybory coraz to nowych ofert odpoczynku i rozrywki. Granice czasu wolnego rozplątują się w wielości opcji i możliwości konsumpcyjnych.

Czas wolny to doświadczenie na mapie jednostkowego i społecznego świata, które wciąż próbujemy uchwycić, choć wymyka się naszym jednoznacznym ustaleniom. Jak podkreślają badacze o podejściu egzystencjalnym (por. Hemingway, 1995, 1996; Kelly, 1996; Roberts, 1999; Mannel, 1999; Csikszentmihalyi i LeFevre, 1989; Csikszentmihalyi, 2005), łatwiej doświadczać czasu wolnego niż go zdefiniować. Według Mary Parr i Bretta Lashuy (2004) słowo *leisure* sugeruje różnorodność myśli, znaczeń, obrazów i koncepcji, począwszy od czasu wolnego od pracy i innych obowiązków do działań, które zwiększają jednostkową samoświadomość i wybór, a przy tym wnoszą szereg doświadczeń i emocji. Również tacy badacze, jak John Kelly (1996), Michael Watkins (2000), Shaun Best (2010) czy Kenneth Roberts (1999), podkreślają istotę jednostkowego doświadczenia i wskazują, że można spojrzeć na czas wolny nie jako na wycinek czasu, ale jako na rodzaj subiektywnego doświadczenia jednostek. Stąd trudno tu o jakąkolwiek regułę, o pewien zbiór właściwych tylko dla czasu wolnego i jednoznacznie przypisanych mu atrybutów. Trudno też z takiej perspektywy

o skonstruowanie jednoznacznej i wyczerpującej listy aktywności, które konstytuują czas wolny, gdyż to, co dla jednej osoby będzie przyjemnością, inna osoba może odczuwać jako przymus czy obowiązek. Nawet tak wymowne i charakterystyczne dla tej sfery życia aktywności, jak zabawa, gra, uprawianie ogródka, oglądanie TV, spotkania towarzyskie i rodzinne czy wspólne spacerowanie, budzą wątpliwości, jeśli nie wnikiemy w subiektywność doświadczeniową, wskazane czynności mogą bowiem być dla jednostki tak aktywnościami dobrowolnymi utożsamianymi z czasem wolnym i odpoczynkiem, jak obowiązkiem podlegającym logice pracy i przymusu. Sytuacja ulega dodatkowo skomplikowaniu, gdy pójdziemy krok dalej i postawimy sobie, uzasadniony skądinąd z socjologicznego punktu widzenia, warunek, że czasu wolnego nie możemy rozpatrywać tylko w kategoriach jednostkowych spostrzeżeń, subiektywnego doświadczania, lecz musimy wskazywać na jego związek i relacje z kontekstem społecznym (por. Clarke i Critcher, 1985; Henderson, 1994; Kelly, 1996, 1999; Rojek, 1995). Jak twierdzi Rojek (1995, s. 1–2), rozumienie czasu wolnego winno rozpocząć się od umiejscowienia w kontekście – to w nim nabiera on znaczenia, staje się przedmiotem rozważań – problemem czy zagadnieniem – i zarazem podmiotem doświadczeń społeczno-kulturowych i estetycznych. Studia nad czasem wolnym przestają być w rozumieniu autora studiami nad doświadczaniem pełni i integralności psychofizycznej, nad niezależnością, wolnością i autonomią, natomiast zasadniczą kwestią staje się przyglądanie się temu, jak owe wartości: wolność, wybór, autonomia czy satysfakcja, kreowane i realizowane są w kontekście społeczno-kulturowym i w relacjach władzy, a także jak w relacji do nich, czy raczej dzięki nim, nabierają swoistego sensu i znaczenia.

W odniesieniu do subdyscypliny socjologicznych studiów nad czasem wolnym, od połowy lat 80. mamy do czynienia z sytuacją określaną przez różnych badaczy stanem epistemologicznego wątplenia (Rojek, 1995), „bycia na rozdrożu” (Mommás, 2003) czy kryzysu (por. Roberts, 1999; Rowe, 2002; Blackshaw, 2014). Badacze problematyki są zgodni co do tego, że ich subdyscyplina wymaga teoretycznej odnowy, budowanie nowego na starych fundamentach przestaje być wystarczające, biorąc choćby pod uwagę, że fundamenty te zawsze były przedmiotem krytyki (por. Rojek, 1985, 1995, 2005), a sposoby spędzania czasu wolnego podlegają permanentnym zmianom (Roberts, 1999).

Podobnie przedstawia się, mimo spuścizny socjalistycznych doświadczeń, sytuacja polskiej socjologii czasu wolnego od połowy lat 90. XX wieku (por. Jung, 2005; Roberts, 2013). W Polsce refleksja nad czasem wolnym, ze względu na socjalistyczną przeszłość, dopiero na początku lat 90. XX wieku zaczęła mieć charakter demokratyczny i globalny, co wpłynęło znacząco na fakt, że jej akademickie losy kształtują się nieco odmiennie (por. Jung, 2005; Roberts, 2013; por. Mroczkowska, 2020). Na polskim gruncie mamy obecnie do czynienia raczej z podejmowaniem wątków, tematów czy problemów czasu wolnego

w ramach różnych subdyscyplin socjologicznych niż z socjologią czasu wolnego jako odrębną czy wiodącą subdyscypliną (por. Mroczkowska, 2020, s. 117).

Ten stan został zidentyfikowany w książkach Chrisa Rojka *Decentring Leisure* (1995), *Leisure Theory. Principles and Practice* (2005) oraz *The Labour of Leisure* (2010). W rozważaniach Rojka z połowy lat 90. wyobraźnia postmodernistyczna pojawiła się jako nowy sposób myślenia i rozumienia czasu wolnego, który zaczął być postrzegany jako aktywność włączana w obszar innych form, struktur i symboli kulturowych (bądź jako aktywność, która sama w siebie te obszary włącza), co wnosi do refleksji socjologicznej jego pełniejsze zrozumienie jako zjawiska społecznego (Rojek, 1995, s. 131–132). Pod koniec pierwszej dekady XXI wieku badacz równie przekonująco argumentował, że to, co dziś nazywamy „czasem wolnym”, jest w rzeczywistości formą życia społecznego i kulturalnego, w której tzw. praca i czas wolny często się przenikają i wzajemnie ze sobą korespondują (Rojek, 1995, 2005, 2010). Czas wolny jawi się jako integralna część codziennego działania, a nie jego peryferyjne doświadczenie; jako cel sam w sobie, a nie ucieczka od pracy; jako kluczowy aspekt dla kształtowania polityki tożsamości oraz przestrzeni poszukiwania autentycznych doświadczeń. Prace Rojka pokazują też, że teoria ma sens, nawet gdy kwestionuje dotychczasowe intelektualne podejście, które niegdyś ją definiowało, co mogłoby sugerować, że socjologiczne badania nad czasem wolnym „mają się dobrze”, choć inni badacze wskazują, że są „w cichym, ale głębokim stanie kryzysu” (Blackshaw, 2014, s. 3). Czym zatem mógłby być ów kryzys? Można by pewnie odpowiedzieć, że niczym niezwykłym we współczesnych naukach społecznych czy humanistycznych, a po Thomasie Kuhnie (1970) stał się immanentnym elementem cyklu życia i śmierci paradygmatów (por. Williams, 1997; Aitchison, 2000; Veal, 2002). Łącząc jednak oba powyższe podejścia, kryzys socjologicznych badań nad czasem wolnym można rozumieć jako przejaw szerszego procesu, mianowicie „kryzysu legitymacji” (Habermas, 1975) uwidoczniającego się w erozji podstaw wyjaśniających wcześniejsze ważne perspektywy teoretyczne w socjologii, co doprowadziło do „organicznego kryzysu” autorytetu, który „polega właśnie na tym, że stare umiera, a nowe nie może się narodzić, a w tym interregnum pojawia się wielka różnorodność chorych objawów” (Gramsci, 1971, s. 276).

Zamysłem niniejszego artykułu nie jest ani jednoznaczne rozstrzygnięcie toczących się debat, ani rewolucja w myśleniu o czasie wolnym; nie chcę też opowiadać się po stronie kryzysu czy dezaktualizacji socjologii czasu wolnego, choć biorę pod uwagę, że owe debaty są nieuniknione w panujących warunkach akademickich i z natury nierozwiązywalne – w tym sensie, że nawet jeśli istniałby konsens co do istnienia kryzysu, może nie być jednoznacznej zgody co do przypisywanych mu przyczyn lub zalecanych środków zaradczych. Dyskusje o kryzysach wpisują się w szersze konteksty refleksji nad przeobrażeniami,

wskazują na kluczowe dylematy, momenty zwrotne czy przełomowe i aspirują do stawiania nowych wyzwań. Celem artykułu jest, po pierwsze, refleksja nad stanem współczesnej socjologii czasu wolnego, określanym mianem kryzysowego. Chcę przede wszystkim odwołać się do kluczowych procesów w obrębie samej subdyscypliny odwołujących się zarówno do teorii i praktyki czasu wolnego, jak i dokonujących się we współczesnej rzeczywistości przeobrażeń. W ramach tej debaty istotne jest wskazanie na kluczowe punkty czy momenty zwrotne w rozwoju dziedziny i wynikające z nich wyzwania i dylematy. Przeobrażenia ogólnosiawiatowe stanowią istotny kontekst dla lokalnej refleksji, przy czym nie chodzi tu o szukanie literalnych paraleli, gdyż polska socjologia czasu wolnego ze względu na PRL-owskie konotacje ma „swoją historię”. Rzeczyć raczej w tym, by zestawiając doświadczenia globalne i lokalne, zastanowić się nad obecnym stanem subdyscypliny w Polsce. Refleksja końcowa jest swoistą próbą nakreślenia takiej perspektywy analizy problematyki, która uwzględniając subiektywność doświadczeniową, podkreśla różnorodność form, stylów i sposobów doświadczania oraz jego uwikłanie w zmienny kontekst społeczny.

Punkty zwrotne w socjologicznej teorii czasu wolnego

Wyłaniający się nowy kapitalistyczny porządek uruchomił procesy industrializacji urbanizacji, których skutkiem było wyodrębnienie czasu wolnego jako autonomicznej kategorii społecznej, wydzielenie czasu wolnego od czasu pracy oraz upowszechnienie czasu wolnego i utożsamienie go z wolnym wyborem (np. Dumazedier, 1968). W latach 50. XX wieku dokonał się zarówno w krajach Europy, jak i Ameryki Północnej proces instytucjonalizacji i rozwoju studiów nad czasem wolnym jako formalnej dziedziny studiów akademickich. Socjologia czasu wolnego, jako subdyscyplina studiów nad czasem wolnym, sformalizowana została w 1956 roku, a zatwierdzona przez International Sociological Association's Research Committee 13 (RC13) cztery lata później (Roberts, 2010, s. 1). W latach 60. i 70. instytucjonalizacja akademicka, ideologiczne osadzenie i nadzieje związane z nastaniem społeczeństwa czasu wolnego czyniły z czasu wolnego wartość i problem nie tylko społeczny i psychologiczny, ale i edukacyjny, polityczny, ekonomiczny czy kulturowy, co wymuszało potrzebę jego planowania i kontroli, przyznając socjologom szczególną rolę „mediacyjną” między państwem, rynkiem a społeczeństwem (Mommas, 2003, s. 20). Zgodnie z takimi tezami przyszłe społeczeństwo czasu wolnego czy cywilizacja czasu wolnego ma przynieść istotny i powszechny wzrost czasu wolnego dostępnego dla wszystkich, co byłoby równoznaczne ze spadkiem czasu pracy i wzrostem jakości życia społecznego. Dominujące w początkowym okresie rozwoju problematyki perspektywy funkcjonalistyczne wspierały obraz czasu

wolnego jako wartości policzalnej, wyraźnie wydzielanej z czasu pracy i innych obowiązków, przeznaczonej na samorozwój i regenerację oraz pełniącej określone funkcje na rzecz systemu i jednostki. Studia nad czasem wolnym w tym okresie wskazywały na postęp i skupiały się na przywracaniu i podtrzymywaniu porządku społecznego, poprawieniu i ulepszaniu społecznej i kulturowej kondycji (por. Dumazedier, 1968; Gershuny, 1992). Przytaczane definicje czasu wolnego podkreślały szereg istotnych cech, właściwości czasu wolnego oraz funkcję, którą miał pełnić, co czyniło z niego trwały element systemu społecznego podlegający jego uwarunkowaniom.

Lata 80. wniosły do refleksji socjologicznej krytykę też społeczeństwa czasu wolnego oraz ujęć funkcjonalistycznych budowaną na założeniu badaczy szkoły frankfurckiej, marksistów, neomarksistów, feministek, że działania jednostek są wplecione w zewnętrzne ideologiczne siły, które czynią wolny wybór fałszywym, a tym samym ograniczonym albo wręcz niemożliwym (Clark i Critcher, 1985; Deem, 1986; Coalter, 1999; Critcher i Bramham 2004). Czas wolny z takiej perspektywy rozumiany jest raczej jako przestrzeń reprodukcji nierówności społecznych, dominacji i władzy, petryfikacji rynku kapitalistycznego i konsumpcji niż jako sfera wolności. Odzwierciedla też podziały społeczne, które są ostatecznie zakorzenione poza nim, ale na jego gruncie reprodukowane, jak podziały klasowe, ale też ekonomiczne, płciowe czy etniczne. Czołowi przedstawiciele neomarksizmu – John Clark i Chas Critcher – w książce *The Devil Makes Work* (1985) przedstawili krytykę strukturalno-funkcjonalnych koncepcji Stanleya Parkera, Kena Roberta czy Roberta i Rhony Rapaportów, wyłuszczając przy tym główne założenia neomarksistowskiej wizji czasu wolnego. Dezaprobowali funkcjonalistów za nacisk na pozytywne aspekty czasu wolnego przy nieuwzględnianiu nierównomiernie dystrybuowanej pracy i zarobków, zróżnicowanego dostępu do zasobów czasu wolnego, problemu wykluczenia i kompensacyjnego charakteru wypoczynku. Zarzucali Parkerowi m.in., że jego analizy nie są kompleksowe, rzadko obejmują osoby ubogie, bezrobotne oraz ignorują rozrywkę kobiet i dzieci (por. Best, 2010, s. 38–40). Krytykowali też badaczy koncepcji doświadczeniowych, a w szczególności polemizowali z ich pluralistycznym i podmiotowym modelem jednostki, podkreślając, że pod pozorem utrzymywania porządku państwo licencjonuje i reguluje wypoczynek, narzucając formy społecznie akceptowalnego spędzania czasu wolnego jako swoiste narzędzia kontroli jednostek. Według badaczy czas wolny stanowi źródło licznych ograniczeń, a możliwości w zakresie jego spędzania są materialnie (czas i pieniądze) i kulturowo uwarunkowane (Clark i Critcher, 1985).

Neomarksieści, korespondując z refleksją szkoły frankfurckiej, analizowali relacje między kształtującymi się nowymi formami czasu wolnego, rozrywki i konsumpcji a kapitalistycznym rynkiem, który je facylitował. Krytykowali szeroko rozumiane urynkowanie czasu wolnego, które stanowi wyzwanie dla

jego autoteliczności i antyproduktywności. Postępująca komercjalizacja czasu wolnego powoduje, że jego spędzanie w coraz większym stopniu zależy od sił rynkowych i zyskuje wartość instrumentalną (Morin, 2001; Cook, 2006).

Rozwijający się nurt feministyczny, mimo że dzielił marksowskie przekonania odnośnie co do nierówności, krytykował równocześnie marksistów za zbytnie skupianie się na procesie produkcji przy zaniechaniu procesów związanych z reprodukcją. Pomimo wcześniejszych pojedynczych badań zainteresowanie problematyką płci w obszarze studiów nad czasem wolnym rozpowszechniło się dopiero w połowie lat 70. XX wieku wraz z feminizmem drugiej fali, kiedy to wprowadzono temat płci do programów badawczych, deplasując przynajmniej w części temat pracy jako dominujący temat socjologii czasu wolnego (Shaw, 1999, s. 271–272). Postulaty ruchu feministycznego dotyczące czasu wolnego mimo różnorodności perspektyw ewoluowały wraz z rozwojem myśli feministycznej, podkreślając potrzebę skupiania uwagi na wyborach i codziennych doświadczeniach kobiet w zakresie obowiązków domowych, opieki nad dziećmi i zarządzania gospodarstwem domowym oraz powszechnego udziału kobiet w rozrywkach i aktywnościach czasu wolnego, także tych pozadomowych. Podkreślano problem równouprawnienia w dostępie do pracy oraz potrzebę poprawy warunków zatrudnienia, prawo do kontrolowania własnych przychodów, do własnych środków transportu (m.in. samochodów) czy do pomocy i wsparcia ze strony różnych organizacji społecznych (Bilton i in., 1999, s. 397–401).

Od lat 90. badacze podkreślali utratę znaczenia i trwałych odniesień społecznych i kulturowych, a perspektywy postmodernistyczne wraz z poststrukturalistycznymi akcentami wskazywały na rozpad relacji władzy i odmienne możliwości w zakresie artykulacji życia społecznego (Rojek, 1995). Postrukturalizm, wychodząc od analizy relacji między władzą a strukturą, strukturą a sprawczością, odrywa się od emancypacyjnej polityki tezy o społeczeństwie czasu wolnego i oferuje znacznie bardziej heterogeniczne odczytanie życia społecznego, czasu wolnego i rekreacji niż te oferowane przez inne paradygmaty (Rojek, 2005). Perspektywa ta odróżnia się zarówno od jałowego indywidualizmu, który zbyt mocno podkreśla autonomię jednostki, jak i od wizji strukturalnej, która unicestwia wszelkie przejawy indywidualizmu (Rojek i in., 2006). Badacze w tym okresie coraz częściej opowiadają się za bardziej hermeneutyczną interpretacją głębi w badaniach nad rozrywką i czasem wolnym (por. Hemingway, 1990, 1995), a Kelly (1994) podkreślał potrzebę uwzględnienia krytycznego konstrukcjonizmu społecznego. Tym samym w obszarze czasu wolnego coraz więcej badaczy zaczęło czerpać inspiracje z koncepcji podkreślających stan umysłu (ang. *state of mind*), stan egzystencji (ang. *state of being*) czy aktywności (ang. *state of activity*) (Godbey, 2008, s. 8–10). Perspektywy te zaczęto z czasem określać mianem doświadczeniowych (ang. *leisure experience*), a ich aplikacja miała miejsce w obszarach badań nad czasem wolnym: w turystyce

(Mannel i Iso-Ahola, 1987), rekreacji (Driver i Brown, 1978), zachowaniach konsumenckich (Bloch i Bruce, 1984), rekreacji terapeutycznej (Dattilo i Kleiber, 1993), edukacji w obszarze czasu wolnego (Dattilo i Murphy, 1991), doświadczeniach kobiet (Henderson i in., 1989) czy codziennych doświadczeniach (Kelly, 1996; de Certeau, 2008; Certeau, Giard i Mayol, 2011). Perspektywy doświadczeniowe pozwalały myśleć o czasie wolnym w całej jego rozciągłości: badają przejściowy charakter (ang. *transitory nature*) doświadczeń (Kelly, 1987) oraz podkreślają zarówno epizodyczność, jak i ciągłość doświadczania jego praktyk. Badacze zaczęli wskazywać na dynamiczną i dialogową naturę czasu wolnego realizowanego na gruncie codziennych praktyk i aktywności (por. Kelly, 1972, 1996, 2012; Mannel i Iso-Ahola, 1987; Kelly i Godbey, 1992; Watkins, 2000; Godbey, 2008; Rojek, 1995, 2005, 2010).

Po roku 2000 z jednej strony aktywne jest grono badaczy odwołujących się w swoich analizach do ustrukturyzowanych relacji władzy i dominujących ideologii, co krytycy takiego stanowiska uznają za ignorancję, która może odwieść badaczy od zadawania nowych i ważnych pytań (Kelly, 1997; Roberts, 1997; Rojek, 1995). Z drugiej natomiast mamy do czynienia z bezkrytycznym przyjmowaniem założeń postmodernistycznych, które także budzi sprzeciw, ponieważ wiąże się z końcem polityki emancypacji. Gdzieś pośrodku sytuują się koncepcje wielorakich tożsamości czy refleksyjnego „ja”, upodmiotawiające i indywidualizujące jednostkowy wybór aktywności (Henderson i Shaw, 2006, s. 224), a także wpisujące się w nurty wspomnianych powyżej koncepcji doświadczeniowych. Podkreślają one również nowy sposób interpretacji liberalnej wizji czasu wolnego, ukazując bardziej zniuansowaną perspektywę oglądu subtelnych form kontroli przejawiających się w sposobach spędzania czasu wolnego.

Od interdyscyplinarności po subdziedzinowość i utratę misyjności

Charakterystyczną cechą środowiska badaczy skupionych wokół problematyki czasu wolnego, przynajmniej w jego początkowym okresie, była otwartość na dorobek pochodzący z innych dyscyplin. W jakimś sensie interdyscyplinarność problematyki rozumiana jako gotowość do zastosowania metod i technik badawczych pochodzących z innych dyscyplin czy sposobów interpretacji zgromadzonych danych (por. Tarkowska, 2009, s. 135–136) była wizytówką środowiska. Wyniki sondażu realizowanego w 1987 roku przez Thomasa L. Burtona i Edgara Jacksona (1989, s. 14–15) wśród 143 badaczy problematyki czasu wolnego z 20 krajów świata wskazywały, że największy wkład w rozwój badań nad czasem wolnym i rekreacją mieli socjologowie (72%), zaraz po nich byli psychologowie (58,7%), następnie geografowie (42%) i ekonomiści (36,4%). Dla kontrastu wkład antropologów był notowany na poziomie 3,5%, przedstawicieli nauk

politycznych na 5,6%, a historyków na 6,3%. Socjologowie w ówczesnym czasie odgrywali istotne role, stając się – by posłużyć się określeniem Harisa Mommasa – „mediatorami” między państwem, rynkiem a społeczeństwem (Mommas, 2003, s. 20).

Wielość poruszanych przez socjologów problemów zbiera książka Johna R. Kelleya i Geoffreya Godbeya *The Sociology of Leisure* (1992). Do zasadniczych tematów zainteresowań wskazywanych przez autorów należą: stratyfikacja, podziały i różnicowania społeczne, relacje między pracą i czasem wolnym, etniczność i międzykulturowość, cykl życia w kontekście jednostkowym i rodzinnym, satysfakcja i motywacja w czasie wolnym, tożsamość społeczna, urynkowanie i konsumpcja, możliwości i ograniczenia w spędzaniu czasu wolnego, czas wolny bezrobotnych czy emerytów. Od lat 70. perspektywy krytyczne, w tym feministyczne, zagęszczały obszar badawczy, stopniowo wnosząc do dyskursu tematy dotyczące nierównomiernej dystrybucji czasu i wykluczania kobiet z przestrzeni czasu wolnego (Deem, 1986; Henderson i in., 1989).

Pomimo okresowej popularności socjologicznych dociekań w latach 60. i 70. XX wieku i silnej pozycji akademickiej socjologii czasu wolnego badacze nie zyskali na tyle mocnej pozycji naukowej, by móc narzucić odbiorcom wypracowany na własnym gruncie dorobek teoretyczny oraz preferowane metody klasyfikacji. Socjologowie wpisywali się częściej w standardowo przyjmowane klasyfikacje pokrywające się z organizacją przemysłu rozrywkowego (mediów, sportu, turystyki, hotelarstwa, hazardu itp.) (Roberts, 2010, s. 2). Do interesujących propozycji socjologicznych, a jednak pozostających w tzw. drugim obiegu, można zaliczyć Kena Roberta (1999) podział na czas wolny kształtowany przez: sektor komercyjny, sektor publiczny i trzeci sektor bądź czas wolny wolontaryjny. Ciekawa socjologicznie, a słabo rozpowszechniona była również klasyfikacja Roberta A. Stebbinsa i jego podział na czas wolny poważny (ang. *serious leisure*), codzienny i przypadkowy (ang. *Casual leisure*) oraz zaprojektowany (ang. *project-based leisure*) (Stebbins, 1997, 2007), która inspirowała tylko pojedynczych badaczy. Jednak do tej pory nie mamy ugruntowanych badań, jakie aktywności w jakich proporcjach oraz grupach socjodemograficznych wpisują się w opcje *serious*, *casual* czy *project-based leisure*, a zwłaszcza, jak to wygląda w poszczególnych krajach. Pomimo szerokiej debaty w latach 90. na temat upadku społeczeństwa obywatelskiego oraz kapitału społecznego (por. Putnam, 2000) zabrakło dobrych reprezentatywnych socjologicznych badań z perspektywy czasu wolnego.

Dodatkowo zwiększająca się autonomia poszczególnych nauk powodowała, że cechą charakterystyczną także studiów nad czasem wolnym stawało się rozdrobnienie środowiska, odmienność i sprzeczność koncepcji teoretycznych oraz projektów badawczych, brak spójności terminologicznej, a tym samym problemy z kumulatywnością dorobku. Pogłębiający się kryzys zaufania pomiędzy

badaczami studiów nad czasem wolnym utrudniał wpisywanie poszczególnych projektów w szersze, multi- i interdyscyplinarne, perspektywy, co rozluźniało już i tak wystawioną na próbę integrację środowiska (np. Burton, 1980; Jackson i Burton, 1999).

Na tym tle obserwujemy słabnącą pozycję socjologii czasu wolnego, która poddawana była stałej konkurencji ze strony innych subdyscyplin. Od lat 90. XX wieku mamy do czynienia z naciskiem na subdziedzinowe doświadczenia realizowane w ramach poszczególnych nauk, czego konsekwencją była postępująca specjalizacja problematyki (Jackson i Burton, 1999, s. 3–22; Burdge, 1989, s. 29–44; Kelly, Godbey, 1992, s. 1–30; por. Roberts, 1978, 2004). Odiu specjalizacji dotknęło wszystkie dziedziny, ale socjologię czasu wolnego w szczególności, ze względu na dość płynny, a tym samym łatwy w przechwytywaniu, przedmiot zainteresowań. Temat czasu wolnego zaczął być aspektem subdziedzinowych doświadczeń realizowanych w ramach *media studies*, badań nad stylami życia, młodzieżą, sztuką, marketingiem, turystyką czy sportem, a mniej przedmiotem samym w sobie. Wyzwaniem stała się socjologia konsumpcji jako perspektywa istotna dla analiz czasu wolnego, gdyż przyrost bogactwa państw oraz wydatków na czas wolny był szybszy niż przyrost czasu wolnego, co powodowało, że czas wolny ulegał komercjalizacji, a rozrywka stawała się ogólnosięwiatowym biznesem. Sytuacja ta spowodowała, że znaczna część badaczy porzuciła zakusy budowania jednej, spójnej teorii na temat czasu wolnego i zaczęła się specjalizować w poszczególnych, wąskich dziedzinach, np. konsumpcji, sporcie, turystyce czy analizach problematyki z perspektywy studiów kulturowych i kultury popularnej. Nacisk na podejścia jakościowe i doświadczeniowe, zwrot w kierunku studiów kulturowych, a przede wszystkim uwidoczniające się odchodzenie od społecznych i edukacyjnych tematów powodowały, że obszar zainteresowań stawał się nie tylko różnorodny i sfragmentaryzowany, lecz także coraz bardziej nieokreślony (Rojek, 1985; Bramham, 2006). Edgar Jackson i Thomas Burton (1999, s. 13–18) charakteryzowali pole studiów nad czasem wolnym jako wibrujące oraz dynamiczne, co oznaczało raczej metodologiczny, teoretyczny oraz koncepcyjny pluralizm niż eksponowanie dominującego paradygmatu, a badania interdyscyplinarne komentowane były krytycznie jako te, które obiecują wiele, lecz niewiele wnoszą.

Dyskutowanie sytuacji kryzysowej i mediowanie „starego” z „nowym”

Jak wskazałam wcześniej, od lat 80. kryzys ekonomiczny i polityczny w Europie zmieniał agendę badań nad czasem wolnym, kwestionując hegemonię polityzystycznych, funkcjonalistycznych, socjalistycznych i edukacyjnych ujęć

na rzecz rynkowego podejścia opartego na marketingu, zarządzaniu, konsumpcji i turystyce (Bramham i in., 1993).

W 1997 roku międzynarodowe czasopismo „Leisure Sciences” wydało numer specjalny poświęcony stanowi badań nad czasem wolnym na świecie. Pojawiły się w nim artykuły autorstwa badaczy europejskich, z Kanady, Stanów Zjednoczonych oraz Australii, którzy charakteryzowali i porównywali europejski dorobek teoretyczno-badawczy (British Leisure Studies) z dorobkiem amerykańskich badaczy (North American Leisure Science¹) (Williams, 1997, s. 239–240). Jednogłośnie wskazywali, że pomimo różnic epistemologicznych i metodologicznych oba podejścia muszą zmierzyć się z podobnymi dylematami co do rozumienia czasu wolnego. Fred Coalter (1997, s. 265), porównując normatywną socjologię europejską z bardziej poznawczym podejściem studiów amerykańskich, wskazuje, że obie tradycje badawcze są w kryzysie, ponieważ „obie, różnymi drogami, doszły do rozdroża, żadna z nich bowiem nie zajęła się wystarczająco znaczeniami i tożsamością czasu wolnego i ich związkiem z szerszym kontekstem społecznym” (s. 265). Czytamy w tym kontekście o obawach związanych z brakiem dialogu akademickiego z badaczami z innych pokrewnych dziedzin nauki i niepokojach wokół słabych perspektyw badań nad wypoczynkiem. W podobnym duchu Hans Mommas (1997, s. 241–242) argumentował, że w kryzysie znajdują się w szczególności europejskie badania nad czasem wolnym, niegdyś zdominowane przez socjologię i polityki publiczne. Inspiracje postmodernizmem spowodowały kryzys w brytyjskich studiach i zażegnanie zaangażowania w politykę emancypacji podmiotu na rzecz przejścia na poziom znaków, symboli, reprezentacji, dla których kontekstem stała się konsumpcja czy wykorzenione obrazy kultury ponowoczesnej (Rojek, 1995). Postmodernizm, szczególnie w brytyjskich badaniach nad czasem wolnym, do dziś stanowi wyzwanie dla analiz opartych na liberalnych przesłankach (por. Rojek, 1995).

Z drugiej strony Atlantyku Donald MacLean (1997, s. 275) postrzega problem badań nad czasem wolnym głównie jako kwestię ustalenia „znaczenia” czasu wolnego i „ogólnej zgody co do granic akceptowalnej definicji czasu wolnego”. Według Susan Shaw (1997, s. 278) odpowiedź na kryzys paradygmatyczny związany z postmodernizmem i poststrukturalizmem oraz „rosnącym

¹ Perspektywa szkoły amerykańskiej, mimo że oparta na pozytywistycznych i funkcjonalnych założeniach, uwzględnia też myślenie psychologów społecznych i poznawczych wywodzących się z tradycji Seppo Iso-Ahola i Johna Neulinger, kładących nacisk na percepcję, wewnętrzne motywacje i potrzeby jednostek, a także liberalną wersję socjologii Johna Kelly’ego, skupioną na doświadczeniu, podmiotowości, wolności, wyborze i autonomii. Z kolei myślenie szkoły europejskiej bliższe było normatywizmowi teoretycznemu, z charakterystycznym dlań uwikłaniem w politykę *welfare state*, z naciskiem na strategię polityki społecznej, polityki pracy oraz edukacyjnej (Coalter, 1999, s. 507–513).

wpływem podejść rynkowych”, a identyfikowany przez autorów europejskich, umiejscowiać należy w braku „akceptacji nieuchronności różnorodności” (s. 279). Amerykański badacz Garry Chick (1997) zauważa, że koncept czasu wolnego stał się pewnym obciążeniem i – przynajmniej z perspektywy pożądanego języka – „możliwe jest, że dyskursy konsumpcji, kultury, turystyki i sportu, by wymienić tylko kilka, stworzyły rzeczywistość znacznie bardziej atrakcyjną niż zawsze skomplikowany i podejrzany dyskurs czasu wolnego” (s. 286). Autor postrzega odrębność amerykańskiej szkoły czasu wolnego jako wynik odmiennych warunków instytucjonalnych, które są próbą „wyjścia spod restrykcyjnych koncepcji czasu wolnego i rekreacji, które były nieodłączne w kulturze NRPA (National Recreation and Park Association) dostosowanej do realiów amerykańskiego systemu uniwersyteckiego (systemu mianowania i awansów)” (s. 288).

Robert Stebbins (1997, s. 282) postrzega „fragmentację teorii i badań” jako „raczej przyjaciela niż wroga” – sądzi, że jeśli badania nad czasem wolnym rzeczywiście znajdują się w kryzysie, to, paradoksalnie, jest to kryzys korzystny. Bardziej neutralny australijski badacz Rob Lynch (1997, s. 269), podkreśla, że jeśli kryzys istnieje, to „nie jest to kryzys badań nad czasem wolnym per se, ale raczej «kryzys» badań nad czasem wolnym jako nauki społecznej”. Uważa on, że okresowe kryzysy w naukach społecznych można przezwyciężyć poprzez „dostosowanie i ewolucję metodologii oraz przekształcenie albo zmianę paradygmatu” (s. 270). Postrzega dwie pierwsze strategie jako akceptowalne i pożądane dla badań nad czasem wolnym, trzeciej nie bierze pod uwagę, gdyż twierdzi, że obiekt badań tej dziedziny jest stały.

Trzy lata później w specjalnym milenijnym wydaniu *Leisure Sciences* Cara Aitchison (2000, s. 127) porusza temat „obecnego impasu akademickiego” i „kryzysu dziedziny”, krytycznie odnosząc się do panującego moralizmu w badaniach nad czasem wolnym, oraz nawołuje do zwrócenia uwagi na zaniedbany obszar, jakim jest „czas wolny na marginesie konwencjonalnej moralności”. Badaczka proponuje koncepcję Innego oraz krytykę konwencjonalnych kategorii grup dominujących i podporządkowanych w ujęciu poststrukturalnej teorii feministycznej jako potencjalne wyjście z kryzysu badań nad czasem wolnym. Jak wskazuje, jej podejście ma sprostać wyzwaniu dostarczenia „szerokiej analizy różnic kulturowych w relacjach czasu wolnego, jednocześnie uwzględniając szersze strukturalne relacje władzy” (s. 135).

Jednak tak podejście Aitchison, jak wspomnianego Lyncha zachowują normatywną koncepcję czasu wolnego, rozumianego jako „stosunkowo swobodnie podejmowana działalność niezwiązana z pracą” (za: Roberts, 1978. s. 3). Innym przykładem jest odrzucenie przez Aitchison sugestii Chrisa Rojka (2000), aby seryjne morderstwa wliczać w praktyki czasu wolnego, z jej ripostą, że „poststrukturalistyczna analiza feministyczna nie uwzględnia takiego brutalnego, dewiacyjnego zachowania jako czasu wolnego” (Aitchison, 2000, s. 141).

Sama natomiast przedstawia rozszerzoną taksonomię „codziennych form dewiacyjnych”, do których należą produktywne i komercyjne aktywności, jak clubbing, moda, muzyka, zażywanie narkotyków, hazard, różne formy aktywności seksualnej, palenie papierosów czy spożywanie alkoholu (s. 141). Jednak nie jest w jej argumentacji jasne, z wyjątkiem aspektów ideologicznych, dlaczego „nieproduktywne” brutalne (a nawet zabójcze) zachowania są wyłączone jako obiekt analizy w badaniach nad czasem wolnym ani co stanowi o „produktywności” w takim podejściu.

Mediowanie „starych problemów”, takich jak relacje praca–czas wolny czy stratyfikacja a czas wolny, z nowymi tematami, takimi jak proliferacja czasu wolnego i możliwości konsumpcyjnych, utowarowienie czasu wolnego, globalna restrukturyzacja gospodarcza i flexibilizacja pracy, kryzys państwa opiekuńczego czy postmodernistyczna wrażliwość a czas wolny, przyczyniła się do pojawienia się nowych perspektyw badawczych w obszarze problematyki. Jak wskazałam wcześniej, punkt ciężkości przeniósł się w kierunku rekreacji i turystyki, a wątki etniczne czy dialogu międzykulturowego związane z indywidualizacją doświadczania i kolekcjonowaniem przeżyć nadały im nową jakość (Truszkowska-Wojtkowiak, 2012). Postmodernistyczne myślenie stymulowało kulturę konsumpcyjną, odniesienia do estetyki, wyobraźni, przyjemności, pragnień, samorealizacji, poszukiwania wrażeń, ciała, tożsamości czy optymalizacji stylów życia (por. Urry, 2007; McCannel, 2002; Rojek, 1995; Lash, 1991; Csikszentmihalyi, 2005). Wyzwaniem stało się zwiększenie indywidualnego komfortu, jakości życia i szeroko rozumianego dobrostanu psychofizycznego, czego przykładem są choćby somatyczny kierunek w rozwoju współczesnej filozofii czasu wolnego (Truszkowska-Wojtkowiak, 2012) czy rozważania nad dobrostanem czasu wolnego w ramach nowego nurtu socjologii pozytywnej (np. Kono i in., 2020).

Polska socjologia czasu wolnego na tle przeobrażeń i dylematów dziedziny

Kwestia rozumienia i definiowania czasu wolnego w Polsce jest osobliwa; jeszcze w roku 1957 Stefan Nowakowski pisał, że w języku polskim nie mamy francuskiego odpowiednika *le loisir* czy angielskiego *the leisure*. Wśród prekursorów problematyki okresu międzywojennego i powojennego większość opowiadała się za pojęciem wczasów jako ich odpowiednikiem. Rozwój i umasowanie idei wyjazdów pracowniczych w początkach lat 60. spowodowały, że poręczny termin „wczasy” coraz częściej utożsamiany był z dorocznymi urlopami w miejscowościach uzdrowiskowych, urlopami poza miejscem stałego zamieszkania, turystyką, urlopami w grupach amatorskich oraz wczasami

świętaczniymi i wyjazdami sobotnio-niedzielnymi. Został tym samym zawężony do średniej i długiej aktywności wypoczynkowo-wyjazdowej, a w jego miejsce pojawiły się kategorie szersze, jak czas wolny (Wnuk-Lipiński, 1975) oraz wypoczynek (Zawadzka, 1976). Spektrum teoretycznych stanowisk odnoszących się do czasu wolnego w polskim dorobku mieści się między rozumieniem czasu wolnego jako rezydualnego i ilościowego, jako „czasu poza pracą zawodową”, ujęciami ustalającymi, że stanowi on ilość czasu pozostałą po wykonaniu wszelkich praktycznych (praca, zajęcia domowe) i fizjologicznych (sen) czynności życiowych, a mniej popularnymi koncepcjami wskazującymi, iż czas wolny jest subiektywnie doświadczany i należy postrzegać go raczej jako sposób życia aniżeli odcinek czasu (Tarkowska, 2001a, s. 19). W odniesieniu do tych ostatnich wnikliwsze próby oddania idei wolności i wyboru uwzględniają intencjonalność i podmiotowość, codzienne działania, styl życia jednostek, wprowadzają takie określenia, jak czas subiektywny (Sułkowski, 1998), czas dla siebie (Pęczak, 2010) czy pojęcie kultury czasu wolnego (Tarkowska, 2001a, 2001b). Czas wolny jest tu „specyficzną sytuacją egzystencjalną, która – przynajmniej potencjalnie – stwarza warunki do rozwinięcia pełniej podmiotowości jednostki: nikt mi niczego nie nakazuje i nie zakazuje, robię co chcę, jestem panem sytuacji” (Pęczak, 2010, s. 98). Tym samym repertuar zachowań i czynności realizowanych z takiej perspektywy przedstawia się jako kontinuum od całkowitej biernej relaksacji po wytężony wysiłek podejmowany z wyboru (Pęczak, 2010, s. 98) czy, jak podkreśla Tarkowska (2001a, s. 20), raczej jako pewną całość kulturową, odmienną jakość charakteryzującą się występowaniem pewnych czynności niż jako ilościowo wyznaczony odcinek czasu. Te wypracowane w Polsce koncepcje pozwalają wnikliwiej spojrzeć na czas wolny, traktować realizowane w jego ramach aktywności jako wypadkową tradycyjnie uwarunkowanych wzorców i doświadczeń socjalizacyjnych, kompetencji i preferencji osobowościowych oraz doświadczanych możliwości i ograniczeń nie zawsze zależnych od jednostki (por. Tarkowska, 2001a, 2001b; Pęczak, 2010, Martini, 2017; Mroczkowska, 2020, 2023).

* * *

W okresie przedwojennym rozwijająca się polska myśl nad problematyką czasu wolnego odzwierciedlała europejskie tradycje lewicujące francuskich i angielskich ruchów walczących o prawa robotników i ich zabezpieczenia socjalne, w tym prawo do wypoczynku i czasu wolnego. Wszelkie znane próby refleksji nad problematyką sięgają przełomu lat 20. i 30. XX wieku oraz ogniskują się wokół napięć i antagonizmów klasowych, panującego wyzysku, fatalnych warunków pracy klasy robotniczej oraz problemów przystosowawczych robotników do krótkiego i długiego czasu wolnego. O problemie codziennego

wypoczynku oraz adaptacji robotników do instytucji wczasów, kształtowaniu się nowych wzorów spędzania czasu wolnego oraz przemiany osobowości społecznej pod wpływem pobytu w domach wczasowych pisali tacy ówcześni badacze jak: Stanisława Zacharzewska (1931), Jan Derengowski (1932), Kazimierz Korniłowicz (1927) czy Wanda Prażmowska-Ivanka (1937).

Socjalistyczny wariant społeczeństwa czasu wolnego uczynił z czasu wolnego sferę propagowania i kształtowania pożądanego wzorca osobowego oraz zachowań jednostki. W socjalizmie czas wolny miał spełniać wiele funkcji edukacyjnych, rozwojowych, społeczno-wychowawczych, kształcących czy kulturalnych. Traktowano go jako jedyną słuszną odpowiedź na zachodnią propagandę i amerykański styl życia.

Problematyka czasu wolnego do końca lat 80. poddawana był szczególnemu rygorowi poznawczemu oraz petryfikacji przez ideologię socjalistyczną, w ramach której oczekiwano realizacji takich wartości, jak budowanie socjalistycznej tożsamości wraz z umiejętnością wypoczywania w pierwszej kolejności służącemu dobru państwa. Podejmowane tematy wiązały czas wolny z polityką społeczną i przede wszystkim kładły nacisk na wyrównywanie zasobów czasu wolnego wśród różnych grup społecznych. Wyłaniający się z badań obraz aktywności wolnoczasowych podkreślał dysproporcje i różnicowania klasowe, konflikty i dystanse społeczno-zawodowe, międzypokoleniowe, regionalne czy etniczne, np. stosunki między Ślązakami a przedstawicielami innych regionów Polski oraz wzajemną nieufność wskazanych grup względem siebie (Dobrowolska, 1963), z czasem wnoszone były tematy wypoczynku innych grup społeczno-zawodowych: środowisk mieszczańskich, chłopskich czy pracowników umysłowych (Dobrowolska, 1963; Kamiński, 1965; Skórzyński i Ziemiński, 1971). Od lat 60. możemy mówić o systematycznych studiach nad czasem wolnym realizowanych wśród mieszkańców miast, których tematami przewodnimi był wypoczynek codzienny oraz świąteczny (Skórzyński, 1961, 1965; Pawełczyńska, 1961), oraz o zapoczątkowaniu badań nad czasem wolnym ludności wiejskiej (Jagiello-Łysiowa, 1969). Socjologowie rozbudowywali modele badawcze i podejmowali temat pod kątem zmiennych determinujących sposoby spędzania czasu wolnego, a także uwzględniając coraz liczniej pojawiające się aktywności. Na odrębną wzmiankę zasługują też propozycje badawcze ujmujące czas wolny w kontekście problematyki zabawy (Sułkowski, 1976), mediów, co wraz ze wzrostem ich umasowienia łączyło socjologię czasu wolnego z socjologią środków masowego oddziaływania (Kłoskowska, 1964), czy analizy zestawiające czas wolny ze stylami życia i sposobami socjalistycznej konsumpcji w obecności niesłabnącej krytyki burżuazyjnego Zachodu (Wnuk-Lipiński, 1971).

Realizowane w tym okresie na polskim gruncie badania miały przede wszystkim charakter ilościowy, nieliczne były badania jakościowe, na które powoływał się podejmujący temat stylów życia zespół badawczy skupiony wokół Andrzeja

Sicińskiego (por. Siciński i Wyka, 1988; Gliński, Siciński i Wyka, 1990; Siciński, 1988, 1999). Anna Wyka, analizując w książce pt. *Badacz społeczny wobec doświadczenia* (1993, s. 15–20) problem deficytu badań jakościowych, podkreślała sytuację wewnętrzną w kraju i wynikające z niej problemy o metasocjologicznej specyfice (kryzys ekonomiczny państwa, spadek częstotliwości kontaktów z zagranicą, nikły dopływ literatury, wieloletnie trudności publikacyjne) oraz kontekst socjologii światowej, w której dominowało nastawienie pozytywistyczne. Tym samym wiedzę o aktywności i partycypacji w czasie wolnym Polacy czerpali przede wszystkim z oficjalnych statystyk rządowych, danych Ośrodka Badania Opinii Publicznej i badań Budżetu czasu ludności publikowanych przez Główny Urząd Statystyczny, a realizowanych w latach 1968/1969, 1976 oraz 1984 (por. Kolny, 2016, 2. 229–231). Polscy naukowcy partycypowali także w badaniach międzynarodowych bądź pod ich auspicjami realizowali własne projekty, wykorzystując uśpólnione narzędzia badawcze, co świadczyło o stałym kontakcie i wymianie z zachodnioeuropejską myślą mimo obiektywnych trudności. W 1964 roku Polska, obok Jugosławii, Francji, Finlandii, Danii i RFN, brała udział w pierwszych międzynarodowych badaniach budżetu czasu, w których zastosowano ujednolicone techniki badawcze, wspólne zasady doboru próby oraz identyczne techniki kodowania i opracowywania danych (Toti, 1963, s. 324).

W grupie najpoczytniejszych i najczęściej cytowanych analiz socjologicznych znajdują się m.in. prace: Zygmunta Skórzyńskiego, Edwarda Wnuka-Lipińskiego, Jana Daneckiego, Heleny Strzezińskiej czy Elżbiety Tarkowskiej. Istotne są także prace pedagogów, np. Bogdana Suchodolskiego, Aleksandra Kamińskiego, Anny Zawadzkiej, Marii Czerepniak-Walczak, czy ekonomistów, np. Bronisława Junga, Kazimierza Rogozińskiego, Małgorzaty Bombol. Nie sposób w tym miejscu dokonać przeglądu wszystkich koncepcji i badań tego okresu, traktując tym samym czas wolny jako tę przestrzeń, gdzie do głosu dochodzą i znajdują odzwierciedlenie pewne szersze tendencje charakteryzujące ówczesny ustrój i społeczeństwo. Okres socjalistyczny można skonkludować i zamknąć tezę, że sprzyjał on rozwojowi problematyki w pewnym odgórnie ustalonym kierunku.

Przejście do demokracji i systemu kapitalistycznego w 1989 roku spowodowało wyraźnie malejący udział państwa w organizacji wypoczynku i życia kulturalnego Polaków, co wiązało się z radykalnym ograniczaniem dotacji na szerzenie kultury, oświaty, wypoczynku, a także likwidacją licznych placówek kulturalno-oświatowych i wypoczynkowych. Organizacja czasu wolnego, miejsc jego spędzania, usług i oferty zaczęły podlegać globalnym prawom rynku i globalnej konkurencji. Innymi słowy, jak wskazuje Jung (1989, s. 205), ówczesna polityka wykazywała otwartą niechęć wobec wielu elementów państwa opiekuńczego i praktyk subsydiowania różnych działań społecznych, w tym

czasu wolnego. Aktywności czasu wolnego zyskiwały wtórny charakter wobec oddziaływania zobiektywizowanych czynników wyznaczających pozycję jednostek w strukturze społecznej, takich jak: dochód, zawód czy stanowisko. Podobną tezę, wcześniej, postawiła Strzezińska (1988), wiążąc zmniejszające się zainteresowanie problematyką w latach 80. przede wszystkim z pogarszającą się sytuacją gospodarczą kraju.

Od początku transformacyjnych zmian można było zaobserwować, jak nadzieje związane z demokratyzacją ustroju, odzyskaniem wolności czy postępującym zwiększaniem możliwości autokreacyjnych w domenie czasu wolnego nie przekładają się na rozwój polskiej socjologii czasu wolnego, która znikała z przestrzeni socjologicznych doświadczeń. Nieprawomocność (w świetle ideologii PRL i dominującego podejścia pozytywistycznego) i niedojrzałość ujęć jakościowych, w tym fenomenologicznego badania procesów formowania doświadczenia czasu wolnego, przełożyły się na zapóźnienia badawcze – tak w sferze podejmowanej tematyki, jak wykorzystywanych technik – w porównaniu z Europą Zachodnią czy Stanami Zjednoczonymi. Czas wolny wpisywany był w szersze tematy społecznej percepcji nowych zjawisk związanych z implantacją nowych trendów, wzorców czy mód kulturowych, przede wszystkim powiązanych z konsumpcyjnym stylem życia (Siciński, 1988, 2002). Temat analizowano w kontekście zmian strukturalnych – kształtowania się struktury społecznej, polaryzujących się warunków życia społeczeństwa polskiego czy wyłaniania się nowej klasy średniej i jej stylów życia (Domański, 2000, s. 130–162). Czas wolny został wówczas powiązany z palącymi problemami, takimi jak: pracołolizm, akceleracja życia, brak czasu wolnego, stres czy nierówna dystrybucja czasu i tworzenie się nowych, temporalnych różnicowań i nierówności (Tarkowska, 2001a, 2001b). Ta problematyka uwidoczniała się też w większości pozycji podejmujących temat badań kultury i uczestnictwa kulturowego (Grad i Kaczmarek, 1999) czy różnicowań regionalnych (Bukraba-Rylska i Burszta, 2011). Pojawiały się także pojedyncze próby refleksji wokół statusu kategorii czasu wolnego i dokonujących się w jej ramach przeobrażeń (np. Muszyński, 2008a, 2008b; Szlendak, 2009; Łaciak, 2009; Mroczkowska, 2011).

Dominowały perspektywy funkcjonalne oparte na modelach badań ilościowych, badaniach budżetowych oraz badaniach instytucji kulturowo-obyczajowych (Sułkowski, 1998, 2001). Zgodnie z ich założeniami czas wolny jest rezydualny i stanowi wycinek czasu czy zbiór aktywności po czasie pracy lub obowiązkowych, wymiernych ilościowo aktywnościach (Kamiński, 1965; Wnuk-Lipiński, 1971, 1972). Bogusław Sułkowski (1998, s. 111–114) pisze, że sytuacja ta sprowadzała zasadniczą refleksję nad czasem wolnym do wskazywania na aktywności i zachowania, które w danej społeczności rozpoznane są jako lokujące się poza sferą obowiązków, w mniejszym stopniu jako obszar działań podlegających motywacjom i wyborom człowieka rozpatrywany w terminach

podmiotowych działań, subiektywnych odczuć czy realizacji jednostkowych potrzeb. Nieliczne są w Polsce próby podejścia do badania zakorzenionych w życiu codziennym sposobów doświadczania i rozumienia czasu wolnego, a więc takich wskazywanych już praktyk jak choćby: gotowanie, robienie zakupów, jazda na rowerze czy rozmowy z sąsiadką. To sfera wyborów pomijana często w badaniach ilościowych, a istotna dla ludzi, gdyż – jak wskazuje Kelly (1996) – to w niej na co dzień szukają materiału do zmiany bądź potwierdzania swojej tożsamości. Trudno kwestionować znaczenie tych praktyk, gdyż – jak wskazuje Jacyno (2012, s. 303) – „to z nich, jakkolwiek mogą wydawać się miałkie i banalne, biorą się pierwsze rozpoznania innych i to one są podstawą do tworzenia wspólnot estetycznych”. W dyskusji na temat socjologii codzienności Rafał Drozdowski (2009a, s. 268) pisał, iż „gubimy z oczu – jako socjologowie – szerokie spektrum rozmaitych mikropraktyk społecznych, które prawdopodobnie częstokroć okazują się w ostatecznym rozrachunku bardziej rozstrzygające o sposobach i stylach wpisywania się przez jednostki w rzeczywistość potransformacyjną”.

Po roku 2000 problematyka poruszana jest jako swoisty dodatek, wskaźnik, egzemplifikacja wiedzy i badań z zakresu uczestnictwa w kulturze, rynku pracy, konsumpcji, stylów życia, obyczajowości czy innych, szerzej ujmowanych procesów i zjawisk, co daje nam wycinkowy obraz tematu i aktywności realizowanych w jego ramach (Domański, 2000; Tarkowska, 2001a, 2001b; Łaciak, 2009; Szlendak, 2011; Martini, 2017). Refleksja nad czasem wolnym pojawia się w pojedynczych monografiach (Truszkowska-Wojtkowiak, 2012; Mroczkowska, 2020), w kilku publikacjach zbiorowych (np. Muszyński, 2008a, 2008b; Mroczkowska, 2011; Tanaś i Welskop, 2016) czy numerach tematycznych (Grotowska i Sroczyńska, 2023).

W jakim kierunku zmierza socjologia czasu wolnego w Polsce?

Powyższe refleksje uzasadniają mówienie raczej o podejmowaniu wątków czy tematów czasu wolnego w ramach różnych subdyscyplin polskiej socjologii aniżeli o socjologii czasu wolnego w Polsce. Tym samym można wskazać nie tyle na rosnące znaczenie tej subdyscypliny w Polsce, ile na coraz częstsze odwoływanie się do czasu wolnego jako poręcznego narzędzia eksplanacyjnego w rozmaitych analizach socjologicznych. Wspomniany już Hans Mommsen (1997, s. 241–242) argumentował, że europejskie studia nad czasem wolnym, od początku zdominowane przez socjologię, pozbawione statusu dyscypliny podstawowej i kładące silny nacisk na politykę publiczną, znajdują się w kryzysie. Tezę tę dokumentują też doświadczenia zachodnioeuropejskich badaczy, m.in. badania porównawcze Granta Cushmana, Anthony’ego Veala i Jiriego Zuzanka

(1996; por. Mommas, 2003, s. 36), z których wynika, że sytuacja w Polsce określana była mianem kryzysowej, ponieważ konsekwencją polityki monetarnej po 1989 roku było zniknięcie wydziałów i studiów nad czasem wolnym oraz fragmentaryzacja dociekań badawczych, czemu towarzyszył przede wszystkim wzrost publikacji komercyjnych na potrzeby rozwijającej się branży rozrywkowej, zwłaszcza w zakresie konsumpcji i turystyki (Jung, 2005). Trudno też na polskim gruncie odnieść się do stwierdzenia Chrisa Rojka (1985, s. 4–9), że pole badawcze czasu wolnego to współcześnie swoista wieloparadygmatyczna rywalizacja.

Obecnie socjologia czasu wolnego w Polsce, mimo że dotyczy ważnych aspektów życia społecznego, nie stanowi jednej z głównych gałęzi socjologii. Powody tego stanu można wiązać, po pierwsze, z niską priorytetyzacją tematyki; po drugie, z brakiem silnych instytucji i ośrodków badawczych specjalizujących się w badaniach nad czasem wolnym; po trzecie, z brakiem współpracy interdyscyplinarnej.

Jak wskazują badacze podejmujący wątki kryzysowe, „odzyskiwanie tematyki” oraz przezwyciężanie ciągłej mentalności kryzysowej musiałoby wiązać się z konkretnymi działaniami związanymi z (a) wprowadzaniem historycznej i krytycznej perspektywy co do socjologicznych ujęć czasu wolnego; (b) dokumentowaniem intelektualnego dziedzictwa, jakie socjologia czasu wolnego wnosi do socjologii w ogóle; (c) przezwyciężaniem fragmentaryzacji wiedzy w ramach poszczególnych dziedzin socjologii i samej socjologii czasu wolnego, (d) krytycznym urefleksyjnieniem stosunku do dorobku „zachodnich badaczy”, nierzadko przedstawianego jako uniwersalny.

Zadania te są istotne z punktu widzenia rozwoju badań nad czasem wolnym. Ich realizacja wymagałaby odwagi poznawczej skutkującej choćby oddzieleniem obecnych badań nad czasem wolnym od koncepcji, wobec której zostały stworzone (choćby koncepcji płatnej pracy), w sposób wykraczający poza feministyczną krytykę uprzywilejowania męskiego zatrudnienia (Deem, 1986). Sytuacja wymagałaby również połączenia czasu wolnego np. z koncepcją przyjemności czy socjologii pozytywnej, co też cały czas napotyka opór, gdyż prowadzi do zdetronizowania tradycyjnej relacji: czas wolny a czas pracy. Co więcej, praktycy badań nad czasem wolnym musieliby przezwyciężyć swoje obawy dotyczące zjawisk, które wpisują się w tzw. marginesy czasu wolnego. Problematykę takich zjawisk ujmują choćby wspomniane wcześniej propozycje Chrisa Rojka związane z włączaniem zachowań dewiacyjnych w praktyki czasu wolnego czy analizy czasu wolnego mniejszości seksualnych (por. Rojek, 1988). Ów proces otworzyłby przestrzeń dla badań niekoncentrujących się na „ustalaniu «rzeczywistości czasu wolnego, z której tworzy się jej własną strukturę»” (Lynch, 1997, s. 271). Mogłyby też czerpać z doświadczeń np. studiów kulturowych (Tomlinson, 1999), oferując głębszą, bardziej refleksyjną i mniej

technokratycznie zorientowaną analizę życia codziennego. Aby przezwyciężyć ciągle poczucie kryzysu, praktycy badań nad czasem wolnym musieliby mieć bardziej wyostrzone poczucie historii intelektualnej oraz szersze rozumienie tego, jak kształtują się instytucje czasu wolnego. Wymaga to, po pierwsze, refleksyjnego zrozumienia formacji badań nad czasem wolnym w ich intelektualnym kontekście po II wojnie światowej, a po drugie, zmian w relacjach społecznych, które wytwarzają to, co nazywamy czasem wolnym w danym momencie historycznym. Badania nad czasem wolnym były w wielu momentach ich rozwoju hamowane przez teoretyczne ślepe punkty czy społeczny konserwatyzm, ale ich największym problemem jest to, że warunki, które doprowadziły do ich implementacji na uniwersytetach, uległy znaczącej zmianie. To, co kiedyś nadawało tzw. autorytet instytucjonalny – zgodność z duchem czasu – dziś działa na ich niekorzyść, bo wartości reformizmu socjaldemokracji z lat 70. nie są już dominujące. Dawna technokratyczność wraz z rosnącym zróżnicowaniem współczesności wnosi specjalizację i racjonalizację w szeroko rozumianym sektorze czasu wolnego.

Zakończenie. W kierunku hermeneutyki i urefleksyjnienia perspektyw czasu wolnego

Jak wspomniałam we wstępie, pojęcie czasu wolnego – zamiast nieść ze sobą osobliwe i esencjalistyczne znaczenia – wyraża szereg bardzo zróżnicowanych i spornych znaczeń, które oparte są na konkurencyjnych systemach wiedzy i wrażliwości w coraz bardziej heterogenicznych kontekstach. Reakcją na wskazaną sytuację stały się liczne dyskusje zrywające z tradycyjnym myśleniem oraz czyniące z nowych procesów i zjawisk inspirujące podstawy samostanowienia i identyfikacji. Można zaobserwować, jak obszar socjologii czasu wolnego staje się miejscem wielu analitycznych sporów wśród badaczy podejmujących temat i tych zajmujących się powiązanymi subdyscyplinami, np. socjologią sportu, rekreacji, mediów czy konsumpcji. Przeniesienie rozważań w obszar socjologii codzienności, refleksyjny zwrot, postmodernistyczny relatywizm to procesy-zjawiska, które znoszą modernistyczne i wolnościowe imperatywy na rzecz takich pojęć jak dekonstrukcja, fragmentaryzacja, decentralizacja czy urefleksyjnianie. Ci, którzy analizują czas wolny poprzez kategorie dekonstrukcji czy decentralizacji, wskazują na rozpad pewnej sankcjonowanej wizji myślenia o tym, czym był czas wolny. Jednak zniesienie tradycyjnych dyktomii i wypływającego z nich myślenia oraz przypisanie podmiotowi zasadniczej odpowiedzialności za jego działania redefiniują tradycyjne funkcje czasu wolnego, które to aktualizują się na odmiennych zasadach – jednocześnie jednak tych funkcji nie unieważniają.

Z perspektywy refleksyjnej nowoczesności niestabilność znaczeń, związana ze stanem postmodernistycznego rozdrobnienia, nie jest postrzegana jako przeszkoda, lecz jako motywacja dla jednostek do aktywnego poszukiwania własnych znaczeń (Giddens, 2001; Beck, Giddens i Lash, 2009; Beck i Beck-Gernsheim, 2013). Czas wolny z takiej perspektywy staje się przestrzenią symbolicznej rywalizacji i zmagania czy konkurencyjnych wrażliwości, dzięki którym jednostki redefiniują siebie, swoje relacje z innymi oraz miejsce w fizycznym i symbolicznym porządku rzeczy. Można powiedzieć, że Giddensowskie przejście od polityki emancypacji do polityki życia, jako polityki refleksyjnej mobilizacji porządku, zmienia na poziomie indywidualnym i zbiorowym egzystencjalne parametry życia i działania społecznego, stając niejako w opozycji do tradycyjnej wizji społeczeństwa czasu wolnego (Giddens, 2001; Rojek, 2005). I nie chodzi tu tylko o „wolność od” w rozumieniu polityki emancypacji, ale o politykę samorealizacji, w której refleksyjność wiąże tożsamość i ciało jednostki z systemami o zasięgu globalnym. Polityka życia, jako określony zespół nowych możliwości, powoduje, że czas wolny wyzwala się z okowów nowoczesności, co umożliwia jego (auto)refleksyjne kształtowanie (Giddens, 2001, s. 153). Tożsamość i styl życia stają się refleksyjnym projektem silnie powiązanym z aktywnościami czasu wolnego (Giddens, 2001; Rojek, 2001; Beck, 2006; Olcoń-Kubicka, 2009).

Urefleksyjnianie czasu wolnego, związane z samorealizacją i możliwościami spełniania pragnień, zwiększa poczucie trafności wyboru, osadzenia i bezpieczeństwa, redukując ryzyko i niepewność. Jednostki w społeczeństwach wysokiego ryzyka wykorzystują też swoje doświadczenia w czasie wolnym do budowania poczucia własnej wartości, które zapewnia im pewien stopień ochrony przed niepewnością doświadczaną w innych sferach codziennego funkcjonowania. W czasie wolnym jednostka w większym stopniu może bronić swojej integralności, realizować swoje możliwości z poczuciem wolności i swobody wyboru.

Pierwszą zaletą takiego sposobu myślenia jest to, że porzuca binarne opozycje, które ortodoksyjna socjologia odziedziczyła po tradycji oświecenia (por. Blackshaw, 2014). Drugą to, że wyprowadza teorię z akademickich rozważań, wprowadzając ją w praktykę życia codziennego. Co więcej, stawia na pierwszym planie pytanie, co to znaczy być człowiekiem we współczesnym świecie, przez co postrzega ludzkie życie jako problem egzystencjalny. Za kolejną zaletę można uznać zastąpienie idei jednorodnego świata jako ontologicznie danego ideą, że w rzeczywistości zamieszkujemy zróżnicowane światy – przypadkowe, zmienne, podzielone, niedopracowane i nieokreślone, nieostro zhierarchizowane czy niedostrzegalne. Ponadto zarysowany powyżej sposób myślenia wprowadza do socjologii ideę, że różnorodne światy doświadczania są poznawalne tylko poprzez narracje podmiotu. Tym samym próba zrozumienia różnych światów

wymaga szczególnego rodzaju badania socjologicznego, które uwzględni obiektywne cechy świata, jednocześnie rozważając rzeczywiste sytuacje – wewnętrzne i zewnętrzne światy respondentów – biorąc pod uwagę ich osobiste priorytety i relacje z innymi.

Bibliografia

- Aitchison, C. (2000). Poststructural Feminist Theories of Representing Others: A Response to the "Crisis" in Leisure Studies' Discourse. *Leisure Studies*, 19, 127–144. <https://doi.org/10.1080/02614360050023044>
- Aitchison, C. (2009). Exclusive Discourses: Leisure Studies and Disability. *Leisure Studies*, 28(4), 375–386. <https://doi.org/10.1080/02614360903125096>
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (red.). (2009). *Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności* (J. Konieczny, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2013). *Miłość na odległość. Modele życia w epoce globalnej* (M. Sutowski, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Benett, A. (2005). *Culture and Everyday Life*. Sage Publications.
- Best, S. (2010). *Leisure Studies. Themes & Perspectives*. Sage Publications.
- Blackshaw, T. (2014). The Crisis in Sociological Leisure Studies and What To Do about It. *Annals of Leisure Research*, 17(2), 27–144. <https://doi.org/10.1080/11745398.2014.920263>
- Bilton, T., Bonnet, K., Jones, P., Skinner, D., Stanworth, M., Webster, E. (1999). *Introductory Sociology*. Macmillan.
- Bloch, P.H., Bruce, D.G. (1984). Product Involvement As Leisure Behavior. W: T. C. Kinnear (red.), *Provo UT: Advances in Consumer Research*, 11, Association for Consumer Research, 197–202.
- Bombol, M., Dąbrowska, A. (2003). *Czas wolny, konsument, rynek, marketing*. Wydawnictwo K.E. Liber.
- Bukraba-Rylska, I., Burszta, W. (red.). (2011). *Stan i zróżnicowanie kultury wsi i małych miast w Polsce. Kanon i rozproszenie*. Narodowe Centrum Kultury.
- Burdge, R. J. (1989). The Evolution of Leisure And Recreation Research from Multidisciplinary to Interdisciplinary. W: E. L. Jackson, T. L. Burton (red.), *Understanding Leisure and Recreation: Mapping the Past, Charting the Future* (s. 29–46). Venture Publishing.
- Burton, T. L. (1980). The Maturation of Leisure Research. W: T. L. Goodale, Witt (red.), *Recreation and Leisure: Issues in an Era of Change* (s. 373–385). Venturing Publishing.
- Bramham, P., Henry, I. O., Mommass, H., van der Poel, H. (red.). (1993). *Policy Leisure Policies in Europe*. University of Arizona Pres. <https://doi.org/10.1177/004728759403200367>
- Bramham, P. (2006). Hard and Disappearing Work, Making Sense of the Leisure Project. *Leisure Studies*, 4, 379–390. <https://doi.org/10.11080/02614360600896452>

- de Certeau, M. (2008). *Wynaleźć codzienność. Sztuki działania* (K. Thiel-Jańczuk, tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- de Certeau, M., Giard, L., Mayol, P. (2011). *Wynaleźć codzienność. 2. Mieszkać, gotować* (K. Thiel-Jańczuk, tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Chick, G. (1997). Crossroads and Crises, or Much Ado About Nothing? A Comment on Mommaas and Coalter. *Leisure Sciences*, 19, 285–289. <https://doi.org/10.1080/01490409709512259>
- Clark, J., Critcher, C. (1985). *The Devil Makes Work: Leisure in Capitalist Britain*. University of Illinois Press.
- Cushman, G., Veal, A. J., Zuzanek, J., (red.). (1996). *World Leisure Participation: Free Time in the Global Village*. CAB International.
- Cushman, G., Veal, A. J., Zuzanek, J. (red.). (2005). *Free Time and Leisure Participation*. CABI Publishing.
- Coalter, F. (1997). Leisure Sciences and Leisure Studies: Different Concept, Same Crisis? *Leisure Sciences*, 19, 255–268. <https://doi.org/10.1080/01490409709512254>
- Coalter, F. (1999). Leisure Science And Leisure Studies: The Challenge of Meaning. W: E. L. Jackson, T. L. Burton (red.), *Leisure Studies: Prospects for the Twenty-First Century* (s. 507–522). Venture Publishing.
- Cook, D. T. (2006). Leisure and consumption. W: Ch. Rojek, S. M. Shaw, A. J. Veal (red.), *Handbook of Leisure Studies*. Palgrave Macmillan.
- Critcher, C., Bramham, P., Tomlinson, A. (2001). *Sociology of Leisure*. Spon Press.
- Critcher, C., Bramham, P. (2004). The Devil Still Makes Work. W: J. T. Haworth, A. J. Veal (red.), *Work and Leisure*. Routledge.
- Cooper-Chen, A. (2003). Światowe zawody, rozrywka i czas wolny. Kobiety przed telewizorem. W: A. Gwóźdź (red.), *Media – eros – przemoc. Sport w czasach popkultury* (s. 211–228). Universitas.
- Csikszentmihalyi, M. (2005). *Przepływ* (M. Wajda-Kacmajor, tłum.). Biblioteka Moderatora.
- Csikszentmihalyi, M., LeFevre, J. (1989). Optimal Experience in Work and Leisure, *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(5), 815–822.
- Dattilo, J., Murphy, W. D. (1991). *Leisure Education Program Planning: A Systematic Approach*. Venture Publishing.
- Dattilo, J., Kleiber, D. A. (1993). Psychological Perspectives for Therapeutic Recreationresearch: The Psychology of Enjoyment. W: M. J. Malkin, C. Z. Howe (red.), *Research in Therapeutic Recreation: Concepts and methods*. Venture Publishing.
- Deem, R. (1986). *All Work and No Play? A Study of Women and Leisure*. Open University Press.
- Derengowski, J. (1932). *Urlopy wypoczynkowe maszynistów kolejowych w świetle ankiety 1931 roku*. Drukarnia L. Nowak.
- Dobrowolska, D. (1963). *Robotnicy na wczesnych latach Polski Ludowej. Studia i materiały*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Domański, H. (2000). *Hierarchie i bariery społeczne w latach dziewięćdziesiątych*. Wydawnictwo Instytut Spraw Publicznych.

- Dumazedier, J., Latouche, N. (1962). Work and Leisure in French Sociology. *A Journal of Economy and Society*, 1, 13–30. <https://doi.org/10.1111/j.1468-232X.1962.tb00657.x>
- Dumazedier, J. (1968). Some Remarks on Sociological Problems in Relation to Physical Education and Sports, *International Review for the Sociology of Sport*, 3, 5–16.
- Driver, B. L., Brown, P. J. (1978). *The Opportunity Spectrum Concept And Behavioral Information in Outdoor Recreation Resource Supply Inventories: A Rationale. In Integrated Inventories of Renewable Natural Resources: Proceedings of the Workshop*. USDA Forest Service Gen. Tech. Rep. RM-55, Fort Collins, CO: Rocky Mountain Forest and Range Experiment Station.
- Gershuny, J. I. (1992). Change in the Domestic Division of Labour in the UK 1975 to 1987: Dependent Labour versus Adaptive Partnership. W: N. Abercrombie, A. Warde, *Social Change in Modern Britain*. Polity Press.
- Giddens, A. (2001). *Nowoczesność i tożsamość* (J. A. Szulżycka, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gliński, P., Siciński, A., Wyka, A. (1990). *Spoleczne aspekty ochrony i kształtowania środowiska w Polsce*. Wydawnictwo SGGW-AR.
- Godbey, G. (2008). *Leisure in Your Life. New Perspectives*. Venture Publishing.
- Grad, J., Kaczmarek, U. (1999). *Organizacja i upowszechnianie kultury w Polsce. Zmiany modelu*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
- Grotowska, S., Sroczynska, M. (2023). Od „czasu wolnego” do „czasu niewolnego”. Dylematy społeczeństwa osiągnięć. *Studia Humanistyczne AGH*, 22/1, 7–13. <https://doi.org/10.7494/human.2023.22.1.7>
- Habermas, J. (1975). *Legitimation Crisis*. Beacon Press.
- Hemingway, J. L. (1995). Leisure Studies and Interpretive Inquiry. *Leisure Studies*, 14, 32–47.
- Hemingway, J. L. (1996). Emancipating Leisure: The Recovery of Freedom in Leisure. *Journal of Leisure Research*, 28(2), 27–43.
- Henderson, K. A., Bialeschki, D., Shaw, S. M., Freysinger, V. J. (1989). *A Leisure of One's Own: A Feminist Perspective on Women's Leisure*. Venture Publishing.
- Henderson, K. A., Shaw, S. (2006). *Leisure and Gender: Challenges and Opportunities for Feminist Research*. W: Ch. Rojek, S. Shaw, A. J. Veal (red.), *A Handbook of Leisure Studies*. Palgrave Macmillan Ltd.
- Iso-Ahola, S. E. (1980). *The Social Psychology of Leisure and Recreation*. Brown Company Publishers.
- Jacyno, M. (2012). *Style życia*. W: A. Giza, M. Sikorska (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jackson, E. L., Burton, T. L. (red.). (1999). *Leisure Studies: Prospects for The Twenty-First Century*. Venture Publishing.
- Jagiello-Lysiowa, E. (1961). Z badań nad zawodem rolnika. *Studia Socjologiczne*, 3, 212–221.
- Jung, B. (1989). *Ekonomia czasu wolnego. Zarys problematyki*. PWN.

- Jung, B. (2005). Poland. W: G. Cushman, A. J. Veal (red.), *Free time and Leisure Participation. International Perspectives* (s. 197–220). CABI Publishing.
- Kono, S., Beniwal, A., Baweja, P., Spracklen, K. (red.). (2020) *Positive Sociology of Leisure. Contemporary Perspectives*. PalgraveMacmillan.
- Kamiński, A. (1965). *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kelly, J. R. (1972). Work And Leisure: A Simplified Paradigm. *Journal of Leisure Research*, 4 (1), 50–62. <https://doi.org/10.1080/00222216.1972.11970057>
- Kelly, J. R. (1983). *Leisure Identities and Interactions*. George Allen and Unwin.
- Kelly, J. R. (1987). *Freedom to Be: A New Sociology of Leisure*. Macmillan.
- Kelly, J. R., Godbey, G. (1992). *Sociology of leisure*. Venture Publishing.
- Kelly, J. R. (1996). *Leisure*. Allyn & Bacon.
- Kelly, J. R. (1999). Leisure and Society: A Dialectical Analysis. W: E. L. Jackson, T. L. Burton (red.), *Leisure Studies: Prospects for the Twenty-First Century* (s. 53–70). Venture Publishing.
- Kelly, J. R. (2012). Leisure as Life: Outline of a Poststructuralist Reconstruction. W: P.T. Zelaza, C.R. Veney (red.), *Leisure in Urban Africa*. Africa Word Press.
- Kłосowska, A. (1964). *Kultura masowa. Krytyka i obrona*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kolny, B. (2016). Analiza czasu wolnego w budżecie czasu Polaków. *Handel Wewnętrzny*, 361(2), 228–240.
- Korńłowicz, K. (1927). *Wczasy młodzieży pracującej*. Drukarnia Krajowa.
- Kuhn, T. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.
- Lash, S. (1991). *The Culture of Narcissism*. Norton.
- Lynch, R.(1997). Whose Crisis at the Crossroads? *Leisure Sciences*, 19(4), 269–271.
- Łaciak, B. (2009). Przyjemności i rozrywki jako wymiar współczesnej polskiej codzienności. W: M. Bogunia-Borowska (red.), *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna* (s. 275–298). Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- MacLean, D.D. (1997). *Kraus' Recreation and Leisure in Modern Society*. Jones & Bartlett Publishers.
- Mannell, R. C., Iso-Ahola, S. (1987). Psychological Nature of Leisure and Tourism Experience. *Annals of Tourism Research*, 14(3), 314–331
- Mannell, R. C. (1999). Leisure Experience and Satisfaction. W: E .L .Jackson, T. L. Burton (red.), *Leisure Studies: Prospects for the Twenty-First Century* (s. 235–250). Venture Publishing
- Martini, N. (2017). Praktykowanie czasu wolnego w sytuacji niedoboru i nadmiaru. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 4, 94–117. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.13.4.06>
- Mommas, H. (1997). European Leisure Studies at the Crossroads? A History of Leisure Research in Europe. *Leisure Sciences*, 19(4), 241–254. <https://doi.org/10.1080/01490409709512253>
- Mommas, H. (2003). European Leisure Studies at the Crossroads? Leisure Research and Leisure Policy in Europe. W: P. T. Zelaza, C. R. Veney (red.), *Leisure in Urban Africa* (s. 4–19). Africa World Press.

- Morin, E. (2001). Kultura czasu wolnego. W: A. Menewel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, cz. 1. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- MacCannel, D. (2003). *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej* (E. Klekot, tłum.). Muza.
- McLean, D. J. (1997). Response to Coalter: Understanding the “Meaningfulness” of Leisure. *Leisure Sciences*, 19, 273–275.
- Muszyński, W. (red.). (2008a). „Cudne manowce?”. *Kultura czasu wolnego we współczesnym społeczeństwie*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Muszyński, W. (red.). (2008b). „Czas ukoj nas?”. *Jakość życia i czas wolny we współczesnym społeczeństwie*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Mroczkowska, D. (red.). 2011. *Czas wolny. Refleksje, dylematy, perspektywy*. Difin.
- Mroczkowska, D. (2020). *Zrozumieć czas wolny. Przeobrażenia, tożsamość, doświadczanie*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Mroczkowska, D. (2023). Czas wolny – o codziennych i (nie)codziennych scenariuszach doświadczania. *Studia Humanistyczne AGH*, 1(22), 13–32. <https://doi.org/10.7494/human.2023.22.1.13>
- Nowakowski, S. (1957). Czas wolny od pracy. Zagadnienia cywilizacji nowoczesnej. Konferencja Międzynarodowa w Annecy. *Kultura i Społeczeństwo*, 3, 187–190.
- Olcoń-Kubicka, M., (2009). *Indywidualizacja a nowe formy wspólnotowości*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Parr, M. G., Lashua, B. D. (2004). What Is Leisure? The Perceptions of Recreation Practitioners and Others. *Leisure Sciences*, 26, 1–17. <https://doi.org/10.1080/01490400490272512>
- Pawełczyńska, A. (1961). Czas wolny mieszkańców miast. *Studia Socjologiczne*, 3, 226–233.
- Pęczak, M. (2010). *Co robimy „po godzinach”*. W: W. J. Burszta (red.), *Kultura miejska w Polsce z perspektywy interdyscyplinarnych badań jakościowych*. Narodowe Centrum Kultury.
- Pęczak, M. (2011). *Nasze globalne wioski, czyli o tożsamości kulturowej i świadomości kulturalnej*. W: I. Bukraba-Rylska, W. Burszta (red.), *Stan i różnicowanie kultury wsi i małych miast w Polsce. Kanon i rozproszenie*. Narodowe Centrum Kultury.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster.
- Prażmowska-Ivanka, W. (1937). *Wczasy ludzi miasta*. Instytut Spraw Społecznych.
- Pronovost, G. (2000). The Collapse of the Leisure Society? New Challenges for the Sociology of Leisure. W: S. R. Quah, A. Sales (red.), *The International Handbook of Sociology* (s. 356–367). Sage Publications.
- Roberts, K. (1999). *Leisure in Contemporary Society*. CABI Publishing.
- Roberts, K. (2004). *The Leisure Industries*. Macmillan.
- Roberts, K. (2013). Leisure in the West after the End of the Long Baby Boomer Generation. W: L. V. Massimo, M. Cappello (red.), *Mapping Leisure across Borders* (s. 2–20). Cambridge Scholars Publishing.
- Rojek, Ch. (1985). *Capitalism And Leisure Theory*. Tavistock Publications
- Rojek, Ch. (1995). *Decentring Leisure. Rethinking Leisure Theory*. Sage Publications.

- Rojek, Ch. (2005). *Leisure Theory. Principles and Practice*. Palgrave Macmillan.
- Rojek, Ch., Shaw, S., Veal, A. J. (red). (2006). *A Handbook of Leisure Studies*. Palgrave Macmillan.
- Rojek, Ch. (2010). *The Labour of Leisure*. Sage Publications.
- Rowe, D., Lawrence, G. (1997). The Australian Canon in Leisure, Tourism and Sport Studies. W: D. Rowe, P. Brown (red.), *Leisure: People, Places, Spaces. Proceedings of the Australian and New Zealand Leisure Studies Association* (s. 184–189). The University of Newcastle.
- Rowe, D. (2002). Producing the Crisis: The State of Leisure Studies. *Annals of Leisure Research*, 5(1), 1–13. <https://doi.org/10.1080/11745398.2002.10600895>.
- Rowe, D. (2006). Leisure, Mass Communication and Media. W: Ch. Rojek, S. Shaw, A. J. Veal (red.), *A Handbook of Leisure Studies* (s. 317–334). Palgrave Macmillan.
- Shaw, S. M. (1997). Cultural Determination, Diversity, and Coalition in Leisure Research: A Commentary on Coalter and Mommas. *Leisure Sciences*, 19, 277–292.
- Shaw, S. M. (1999). Gender and leisure. W: E. L. Jackson, T. L. Burton (red.), *Leisure Studies: Prospect for the Twenty – First Century*. Venture Publishing.
- Stebbins, R. A. (1997). Meaning, Fragmentation, and Exploration: Bête Noire of Leisure Science. *Leisure Sciences*, 19, 281–284. <https://doi.org/10.1080/01490409709512258>
- Stephen, C., Pakulski, J., Waters, M. (1992). *Postmodernization: Change in Advanced Society*. Sage Publications.
- Shintaro, K., Beniwal, A., Baweja, P., Spracklen, K. (red). (2020). *Positive Sociology of Leisure. Contemporary Perspectives*. Palgrave Macmillan.
- Sieradzki, P. (2011). *Gerharda Schulze teoria społeczeństwa doznań*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Siciński, A., Wyka, A. (1988). *Badania „rozumiejące” stylu życia. Narzędzia*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Siciński, A. (red.) (1988). *Style życia w miastach polskich (u progu kryzysu)*. Wydawnictwo PAN.
- Siciński, A. (2002). *Styl życia, kultura, wybór*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Skórzyński, Z. (1961). *Zajęcia czasu wolnego ludności miejskiej*. Biuletyn OBOP.
- Skórzyński, Z. (1965). *Między pracą a wypoczynkiem. Czas „zajęty” i czas „wolny” mieszkańców miast w świetle badań empirycznych*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Skórzyński, Z., Ziemiński, A. (1971). *Wzory społeczne wakacji w Polsce*. Instytut Naukowy Kultury Fizycznej.
- Sułkowski, B. (1976). *Zabawa – studium socjologiczne*. PWN.
- Sułkowski, B. (1998). Czas wolny. W: *Encyklopedia Socjologii*, t. 1. Oficyna Naukowa.
- Sułkowski, B. (2001). Jak wypoczywamy, jak się bawimy. W: W. Kuczyński (red.), *Księga. Dziesięciolecie Polski Niepodległej 1989–1999*. United Publishers & Productions.
- Stebbins, R. (2007). *Serious Leisure. A Perspective for Our Time*. Transaction Publisher.

- Strzeмиńska, H. (1988). *Czas pracy i czas wolny w polityce społecznej*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Szlendak, T. (2009). Co się dzieje z czasem wolnym? Od codziennego znoju i odpoczynku do codzienności, w której czas eksplodował. W: M. Bogunia-Borowska (red.), *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna* (s. 201-214). Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szlendak, T. (2011). Nic? Aktywność kulturalna na wsi i w małych miastach. W: I. Bukraba-Rylska, W. J. Burszta (red.), *Stan i różnicowanie kultury wsi i małych miast w Polsce. Kanon i rozproszenie* (s. 53-102). Narodowe Centrum Kultury.
- Tanaś, W., Welskop, W. (red.). (2016). *Kultura czasu wolnego we współczesnym świecie*. Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu.
- Tarkowska, E. (2001a). Czas społeczny a czas wolny: koncepcje i współczesne przemiany. W: A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego* (s. 17-33). DiG.
- Tarkowska, E. (2001b). Czas a cywilizacja przyszłości. Na marginesie ludzi teraźniejszych. W: M. Ziółkowski (red.), *Ludzie przełomu tysiąclecia a cywilizacja przyszłości* (s. 7-13). Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Tarkowska, E. (2009). Perspektywa interdyscyplinarna w badaniach stylów życia. W: P. Gliński, A. Kościński (red.), *Siciński i Socjologia* (s. 135-147). Wydawnictwo IFiS PAN.
- Toti, G., 1963, *Czas wolny*. Warszawa.
- Truszkowska-Wojtkowiak, M. (2012). *Fenomen czasu wolnego*. Harmonia Universalis.
- Urry, J. (2007). *Spojrzenie turysty* (A. Sulżycka, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Veal, A. (1992). Definitions of Leisure and Recreation. *Australian Journal of Leisure and Recreation*, 4, 44-52.
- Veal, A. J., Lynch, R. (2001). *Australian Leisure*. Longman.
- Veal, A. J. (2002). Leisure Studies at the Millennium: Intellectual Crisis or Mature Complacency? *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 9(1), 37-45.
- Veal, A. J. (2009). *The Elusive Leisure Society*. University of Technology.
- Watkins, M. (2000), *Ways of Learning about Leisure Meanings*. *Leisure Sciences*, 22, 93-100. <https://doi.org/10.1080/014904000272876>
- Wnuk-Lipiński, E. (1971). *Gospodarowanie czasem wolnym i zajętym*. GUS.
- Wnuk-Lipiński, E. (1972). *Praca i wypoczynek w budżecie czasu*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Wnuk-Lipiński, E. (1981). *Budżet czasu – struktura społeczna-polityka społeczna*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Williams, R. D. (1997). Introduction to Theme Issue, *Leisure Sciences*, 19(4), 239-240. <https://doi.org/10.1080/01490409709512252>
- Zacharzewska, S. (1931). *Urlopy wypoczynkowe pracowników drukarskich w świetle ankiety 1930 roku*. Instytut Gospodarstwa Społecznego.